

ปัญหาเกี่ยวกับขอบเขตของผู้ทรงสิทธิในความเสมอภาคในพรมแดนกฎหมายเอกชน
The personal scope of the right to equality in the private sphere

กานต์สินี ศิริ

Kansinee Siri

คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2 ถนนพระจันทร์ เขตพระนคร กรุงเทพมหานคร 10200

Faculty of Law, Thammasat University 2 Prachan Road, Phra Nakhon, Bangkok, Thailand, 10200

E-mail: mintks22@gmail.com

บทคัดย่อ

สิทธิของผู้พิการที่จะได้รับประโยชน์หรือความช่วยเหลืออย่างเหมาะสมจากรัฐ ถือเป็นหนึ่งในสิทธิพลเมืองที่ได้รับการรับรองและคุ้มครองไว้ในรัฐธรรมนูญ โดยพลเมืองที่เป็นผู้พิการสามารถเรียกร้องต่อรัฐให้ดำเนินการใด ๆ เพื่อบรรลุวัตถุประสงค์แห่งหลักความเสมอภาคได้ ด้วยเหตุผลอันเนื่องมาจากการที่รัฐธรรมนูญได้กำหนดให้การใช้อำนาจรัฐจะต้องผูกพันต่อหลักความเสมอภาคเสมอ อันก่อให้เกิดหน้าที่แก่รัฐที่จะต้องให้การรับรองและคุ้มครองสิทธิในความเสมอภาคของปัจเจกบุคคล แต่เมื่อรัฐธรรมนูญเป็นกฎหมายที่วางตัวหลักการแห่งความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับปัจเจกบุคคลเท่านั้น ดังนั้นหลักความเสมอภาคตามรัฐธรรมนูญจึงมิได้มีผลบังคับโดยตรงในพรมแดนกฎหมายเอกชนซึ่งเป็นดินแดนแห่งความสัมพันธ์ระหว่างเอกชนด้วยกัน อย่างไรก็ตามการใช้อำนาจรัฐเพื่อรับรองและคุ้มครองสิทธิในความเสมอภาคของผู้พิการ อย่างการใช้อำนาจนิติบัญญัติตรากฎหมายกำหนดหน้าที่ให้แก่เอกชนต้องดำเนินการใด ๆ เพื่อประโยชน์แก่ผู้พิการซึ่งเป็นเอกชนด้วยกัน เช่น หน้าที่ของเจ้าของห้างสรรพสินค้าหรือนายจ้างที่จะต้องสร้างสิ่งอำนวยความสะดวกตามที่กฎหมายกำหนดให้แก่ผู้ใช้บริการห้างหรือลูกจ้างในสถานที่ทำงาน เป็นต้น ย่อมก่อให้เกิดผลบังคับของหลักความเสมอภาคโดยอ้อมต่อบุคคลที่สามหรือเอกชนด้วยกัน โดยผู้พิการทุกคนที่อยู่ภายใต้ความสัมพันธ์ตามกฎหมายเอกชนอาจเป็นผู้ทรงสิทธิเรียกร้องตามกฎหมาย เช่นว่านี้ได้ โดยไม่ถูกจำกัดด้วยเงื่อนไขแห่งความเป็นพลเมือง เว้นแต่กฎหมายได้กำหนดไว้อย่างชัดเจน ซึ่งย่อมหมายความว่าขอบเขตของผู้ทรงสิทธิในความเสมอภาคในพรมแดนกฎหมายเอกชนได้ถูกขยายให้กว้างมากขึ้นกว่าขอบเขตของผู้ทรงสิทธิในพรมแดนกฎหมายมหาชน อันเป็นผลมาจากการที่รัฐหาได้ผูกพันต่อหลักความเสมอภาคตามรัฐธรรมนูญแต่เพียงเท่านั้น หากแต่รัฐยังต้องผูกพันต่อการคุ้มครองหลักความเสมอภาคตามกฎหมายระหว่างประเทศที่ได้ลงนามให้สัตยาบันไว้ต่อรัฐภาคีอื่น ๆ อีกด้วย อย่างไรก็ตาม กลับมิใช่เอกชนทุกคนที่สามารถเป็นผู้ทรงสิทธิในความเสมอภาคในพรมแดนกฎหมายเอกชนได้เสมอไป โดยเฉพาะสิทธิในเชิงที่ก่อภาระหน้าที่ให้แก่เอกชนด้วยกันอย่างสิทธิของผู้พิการ เนื่องด้วยหน้าที่ดังกล่าวได้รับการถ่ายทอดและเป็นผลต่อเนื่องมาจากการกิจของรัฐตามสิทธิพลเมืองในรัฐธรรมนูญ ดังนั้น ผู้ที่มีหน้าที่บังคับให้เอกชนจะต้องปฏิบัติหน้าที่หรือเยียวยาความเสียหายจากการงดเว้นการปฏิบัติหน้าที่จึงไม่อาจหมายรวมถึงเอกชนผู้เสียประโยชน์หรือได้รับความเสียหายโดยตรงจากการงดเว้นการปฏิบัติหน้าที่ได้ หากแต่ต้องเป็นรัฐผู้มีอำนาจตรากฎหมายมอบหมายหน้าที่ให้แก่เอกชนในฐานะเครื่องมือของรัฐเพื่อดำเนินการกิจแห่งรัฐให้สำเร็จลุล่วงเท่านั้น

คำสำคัญ: ผลผูกพันโดยอ้อม, สิทธิในความเสมอภาค, สิทธิขั้นพื้นฐานในพรมแดนกฎหมายเอกชน, สิทธิพลเมือง

Abstract

The disabled's rights to obtain benefits or facilities for their daily lives called reasonable accommodation from a state are one of the civil rights assured and protected by the constitution. Disabled citizens could claim the state any proceeding to accomplish a purpose of equality principles. For a reason resulted from exercise powers of the state being imposed by the constitution to regularly bind up with principles of equality, the state is responsible to assure and protect individuals' right to equality. The constitution is laws exclusively relating to principles of a relationship between the state

and individuals, so constitutional principles of equality does not directly affect in the private sphere where is full of relationships between individuals. Exercise powers of the state to assure and protect the disabled's right to equality like legislation by exercising the legislative power, sometimes stipulates private actors to proceed for those disable people who are private actors as well, such as duties of shopping mall owners or employers to provide their customers or employees facilities imposed by law. Nevertheless, it results in the indirect effect of the equality principles to the third party or private actors. Each disable person in a relationship on private laws could be a right holder being able to legally claim for his right without citizenship condition unless otherwise clearly specified by the laws. It means that a personal scope of a holder of the right of equality in the private sphere is extended more than the public sphere one. This consequence is resulted not only from the constitutional effect of equality principles to the state but the effect of these principles affirmed by international laws which are ratified by the state. Still, not every private actor could be a legal right holder of the right to equality, especially the right creating a burden to that actor like the disabled's right, in the private sphere in any case. Being duties and consequences transmitted from state's duties following to constitutional civil rights, whoever being able to enforce the private one to proceed or compensate damages of omission such duties is not a private person who directly got damaged. It has to only be the state who is authoritative to legislate and appoint duties to private actors as state equipment for accomplishment of state duties.

Keywords: Indirect horizontal effect, Right to equality, Constitutional rights in the private sphere, Civil rights

1. บทนำ

สิทธิในความเสมอภาคในฐานะที่เป็นสิทธิขั้นพื้นฐานตามรัฐธรรมนูญได้รับการยอมรับจากรัฐทั่วโลกในฐานะที่เป็นหนึ่งในสิทธิมนุษยชนที่มนุษย์ทุกคนพึงมีตั้งแต่กำเนิด โดยสิทธิดังกล่าวย่อมไม่อาจถูกละเมิดได้ทั้งจากรัฐเอง รวมไปถึงบุคคลใด ๆ ซึ่งถือเป็นเอกชนผู้อื่น อันแสดงให้เห็นถึงลักษณะของสิทธิในเชิงป้องกัน (Status negativus) มีอยู่แล้วก่อนการถือกำเนิดรัฐและมิได้เป็นสิทธิที่ก่อขึ้นโดยกฎหมายที่รัฐตราขึ้น¹ ดังนั้น เงื่อนไขแห่งการเป็นผู้ทรงสิทธิในลักษณะนี้ได้จึงมีเพียงประการเดียว นั่นคือความเป็นมนุษย์ อย่างไรก็ตามการที่รัฐธรรมนูญได้รับรองและคุ้มครองหลักความเสมอภาคของปัจเจกบุคคล เฉพาะแต่สิทธิในความเสมอภาคในลักษณะเช่นว่านี้ ยังถือเป็นแนวคิดที่ค่อนข้างล้าสมัย เนื่องจากในแนวคิดแห่งรัฐสมัยใหม่สิทธิในความเสมอภาคยังปรากฏตัวในลักษณะที่เป็นสิทธิเรียกร้องแก่ปัจเจกบุคคลผู้ทรงสิทธิต่อรัฐให้ดำเนินการใด ๆ เพื่อให้หลักความเสมอภาคบรรลุผลได้อย่างแท้จริงเรียกว่า “สิทธิในเชิงบวกหรือเชิงเรียกร้อง” (Status positivus) อีกด้วย แม้ว่าสิทธิในลักษณะนี้อาจก่อให้เกิดการปฏิบัติที่แตกต่างจากรัฐหรือบุคคลอื่นก็ตาม² แต่เมื่อต้องยอมรับความจริงที่ว่ามนุษย์ทุกคนไม่อาจมีองค์ประกอบพื้นฐานที่เท่าเทียมกันได้ตั้งแต่ต้นเสมอไปแล้ว เช่น ความพิการหรือสุขภาพอนามัยตั้งแต่กำเนิดหรือที่ปรากฏในภายหลัง เป็นต้น การป้องกันมิให้เกิดความไม่เสมอภาคแต่เพียงอย่างเดียวย่อมไม่อาจนำพาวัตถุประสงค์แห่งหลักความเสมอภาคให้เกิดขึ้นจริงได้ แต่จะต้องใช้วิธีการถ่วงและลดช่องว่างแห่งความเหลื่อมล้ำให้หมดสิ้นไป ด้วยการดำเนินวิธีการต่าง ๆ เพื่อยกระดับข้อต่อหรือความเสียเปรียบของกลุ่มบุคคลให้ทัดเทียมกับกลุ่มบุคคลอื่น โดยบรรดามาตรการนี้เรียกว่า “การกระทำในเชิงบวก” (Positive action) ซึ่งได้รับการยอมรับว่ามีให้ถือเป็นการเลือกปฏิบัติต่อบุคคลด้วยเหตุอันไม่เป็นธรรมซึ่งเป็นการละเมิดสิทธิในความเสมอภาคของบุคคล³

¹ ปรอตตู ต่อพงษ์ กิตติยานุพงศ์, *ทฤษฎีสิทธิขั้นพื้นฐาน*, (กรุงเทพฯ: โครงการตำราและเอกสารประกอบการสอน คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2561), 47-49.

² ตามแนวคิดของอริสโตเติล (Aristotle) ที่สรุปได้ว่า “สิ่งที่เหมือนกันสมควรได้รับการปฏิบัติอย่างเดียวกัน ในขณะที่สิ่งที่ไม่เหมือนกันสมควรได้รับการปฏิบัติที่ไม่เหมือนกันในสัดส่วนแห่งความไม่เหมือนกันนั้น”

³ ปรอตตู ข้อ 10 ความเห็นทั่วไปที่ 18 (ค.ศ. 1989) ว่าด้วยการไม่เลือกปฏิบัติ (CCPR General Comment No. 18 (1989) on Non-discrimination) ของคณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งสหประชาชาติเกี่ยวกับบทบัญญัติของกติการะหว่างประเทศว่าด้วยสิทธิพลเมืองและสิทธิทางการเมือง (ICCPR)

โดยสามารถพิจารณาได้จากตัวอย่างที่ไม่ว่าผู้ใดก็ตามก็มิอาจเลือกปฏิบัติต่อบุคคลเนื่องด้วยเหตุแห่งความพิการ ซึ่งเป็นการที่กฎหมายให้การรับรองและคุ้มครองสิทธิในความเสมอภาคในฐานะที่เป็นสิทธิเชิงป้องกัน โดยบุคคลที่อาจเป็นผู้ทรงสิทธิเรียกร้องให้มีการเยียวยาหรือชดเชยความเสียหายย่อมเป็นใครก็ได้ที่ได้รับการเลือกปฏิบัติดังกล่าว เนื่องจากลักษณะแห่งสิทธิที่เป็นสิทธิมนุษยชน ในขณะที่การที่รัฐมีหน้าที่ในการดำเนินการใด ๆ เพื่อสนับสนุนและอำนวยความสะดวกให้แก่ผู้พิการในการใช้ชีวิตประจำวันให้เท่าเทียมกับบุคคลอื่นที่ไม่มีความพิการ ถือเป็นการที่กฎหมายรับรองสิทธิในความเสมอภาคในฐานะที่เป็นสิทธิในเชิงบวก โดยผู้ที่เป็นผู้ทรงสิทธิในลักษณะนี้และสามารถเรียกร้องให้รัฐจะต้องดำเนินการใด ๆ เพื่อรับรองสิทธิของตนได้ จะต้องเป็นพลเมืองแห่งรัฐเท่านั้น กล่าวคือ บุคคลนั้นจะต้องเข้าเงื่อนไขอย่างน้อยที่สุด คือ การมีพลเมืองหรือสัญชาติของรัฐนั้น เพราะเหตุที่สิทธิในลักษณะนี้ล้วนแล้วแต่ได้รับการบัญญัติไว้ในรัฐธรรมนูญว่าด้วยหมวดเกี่ยวกับสิทธิและเสรีภาพของพลเมืองแห่งรัฐทั้งสิ้น

เมื่อพิจารณาตามผลบังคับแห่งสิทธิขั้นพื้นฐานตามรัฐธรรมนูญ จะมีเพียงแต่รัฐที่ต้องผูกพันต่อบรรดาสหิทธิเหล่านั้นเท่านั้น โดยจะต้องใช้อำนาจรัฐเพื่อให้การรับรองและคุ้มครองต่อสิทธิขั้นพื้นฐานเสมอเพราะรัฐธรรมนูญเป็นกฎหมายที่ว่าด้วยหลักการเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับปัจเจกบุคคลเท่านั้น ดังนั้น ผลบังคับดังกล่าวจึงไม่อาจมีผลผูกพันโดยตรงต่อความสัมพันธ์ระหว่างเอกชนด้วยกันซึ่งอยู่ในพรมแดนกฎหมายเอกชนได้ กล่าวคือ เอกชนมิได้มีผลผูกพันโดยตรงจากรัฐธรรมนูญในประการที่จะต้องให้การรับรองและคุ้มครองสิทธิขั้นพื้นฐานของเอกชนผู้อื่นในการกระทำการหรือไม่กระทำการใด ๆ ตามหลักอิสระในทางแพ่ง (Private autonomy) ซึ่งหมายความว่าถึงเสรีภาพแห่งการกระทำโดยไม่มีข้อจำกัด บนพื้นฐานแห่งความคิดที่ว่าทุกมีความเสมอภาคและเท่าเทียมกัน อย่างไรก็ตาม การใช้อำนาจรัฐโดยการตรากฎหมายของฝ่ายนิติบัญญัติซึ่งกำหนดภาระหน้าที่บางประการให้แก่เอกชนฝ่ายหนึ่งเพื่อประโยชน์ของเอกชนอีกฝ่ายหนึ่งที่รัฐมองว่ามีความไม่เท่าเทียมกันอยู่ ไม่ว่าจะป็นหน้าที่ในเชิงป้องกันมิให้กระทำการหนึ่งหรือหน้าที่ในเชิงบวกที่จะต้องกระทำการหนึ่งก็ได้ เพื่อวัตถุประสงค์แห่งการให้การรับรองและคุ้มครองหลักความเสมอภาคในฐานะที่เป็นสิทธิขั้นพื้นฐานตามรัฐธรรมนูญ อาจก่อให้เกิดผลบังคับของหลักความเสมอภาคในความสัมพันธ์ภายในพรมแดนกฎหมายเอกชนได้

โดยเฉพาะกฎหมายที่ได้ตราขึ้นเพื่อวัตถุประสงค์ในการคุ้มครองผู้พิการ ซึ่งถือเป็นกลุ่มบุคคลที่มีข้อเสียเปรียบที่ไม่อาจถูกแก้ไขหรือกำจัดไปได้ด้วยตัวของผู้พิการเองเท่านั้น แต่จำต้องพึ่งสิทธิพิเศษจากมาตรการต่าง ๆ ของรัฐเพื่อขจัดอุปสรรคและส่งเสริมให้บุคคลสามารถใช้สิทธิหรือเสรีภาพได้เช่นเดียวกับบุคคลอื่นได้อย่างเท่าเทียม และแม้ก่อให้เกิดการปฏิบัติที่แตกต่างจากกลุ่มบุคคลอื่นก็ถือเป็นเรื่องที่มีเหตุผลอันสมควรและจำเป็น อย่างเช่นการกำหนดหน้าที่ให้แก่รัฐจะต้องจัดทาสวัสดิการและสิ่งอำนวยความสะดวกสาธารณะ รวมไปถึงการให้ความช่วยเหลือที่เหมาะสม (Reasonable accommodation) ให้แก่ผู้พิการ อันเป็นไปตามสิทธิของปัจเจกชนและหน้าที่ของรัฐที่ได้รับการบัญญัติไว้อย่างชัดเจนในรัฐธรรมนูญ แต่ด้วยข้อจำกัดในการดำเนินการกิจของรัฐเอง ไม่ว่าจะป็นด้านงบประมาณหรือการเข้าถึงตัวผู้พิการนั้นได้ส่งผลให้รัฐไม่สามารถดำเนินการตามหน้าที่ได้ในทุกกรณี อีกทั้งรัฐไม่อาจเข้าไปแทรกแซงความสัมพันธ์ระหว่างเอกชนด้วยกันหรือทรัพย์สินส่วนบุคคลของเอกชนได้โดยตรง หากไม่มีการรับรองไว้โดยรัฐธรรมนูญตามหลักแห่งรัฐประชาธิปไตย ด้วยเหตุนี้ รัฐจึงต้องใช้อำนาจรัฐในรูปแบบต่าง ๆ โดยการกำหนดหน้าที่ให้แก่เอกชนในฐานะเครื่องมือของรัฐ เพื่อรับรองและคุ้มครองหลักความเสมอภาค เช่น การกำหนดให้เจ้าของห้างสรรพสินค้าจะต้องจัดให้มีสิ่งอำนวยความสะดวกสำหรับผู้พิการหรือทุพพลภาพในบริเวณที่เปิดให้บริการแก่บุคคลทั่วไป⁴ หรือการให้นายจ้างจะต้องจัดทาสวัสดิการเพื่อลูกจ้างที่เป็นผู้พิการในสถานที่ทำงาน⁵ เป็นต้น ซึ่งแสดงให้เห็นถึงผลบังคับของหลักความเสมอภาคที่เข้ามายังพรมแดนกฎหมายเอกชนโดยมีผลผูกพันโดยอ้อมต่อเอกชนด้วยกันผ่านการใช้อำนาจของรัฐ ซึ่งอาจส่งผลให้ขอบเขตบุคคลแห่งความเป็นผู้ทรงสิทธิในความเสมอภาคตามกฎหมายเปลี่ยนแปลงไป โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกรณีสิทธิในความเสมอภาคที่มีลักษณะเป็นสิทธิในเชิงบวกอันดั้งเดิมที่มีลักษณะเป็นสิทธิพลเมืองที่ไม่จำเป็นต้องยึดติดกับเงื่อนไขแห่งความเป็นพลเมืองอีกต่อไป และระบกกฎหมายได้ยอมให้มีการนำเงื่อนไขแห่งความเป็นบุคคลตามกฎหมายเอกชนเข้ามาเป็นเกณฑ์แทน

⁴ ข้อ 3 แห่งกฎกระทรวงกำหนดสิ่งอำนวยความสะดวกในอาคารสำหรับผู้พิการหรือทุพพลภาพ และคนชรา พ.ศ. 2548

⁵ ยกตัวอย่างเช่น ข้อ 1 วรรคสอง แห่งกฎกระทรวงว่าด้วยการจัดสวัสดิการในสถานประกอบกิจการ พ.ศ. 2548 มาตรา 164 (4) แห่งประมวลกฎหมายสังคมสงเคราะห์ เล่มที่ 9 (SGB IX) และมาตรา L5213-6 ถึงมาตรา L5213-9 แห่งประมวลกฎหมายแรงงานฝรั่งเศส เป็นต้น

2. ผลผูกพันและผลบังคับของหลักความเสมอภาคในพรมแดนกฎหมายเอกชน

หลักความเสมอภาคเป็นหลักการแห่งคุณงามความดีทั่วไปที่ปรากฏตัวอยู่ในธรรมชาติของสังคมในฐานะที่เป็นมาตรฐานวัดเพื่อควบคุมความประพฤติของมนุษย์ ตั้งแต่ก่อนที่จะมีการยอมรับให้กฎหมายเป็นเครื่องมือที่เป็นรูปธรรมมากกว่า เมื่อสมาชิกในสังคมส่วนใหญ่และแม้แต่รัฐภาคีในเวทีกฎหมายระหว่างประเทศเองต่างก็เห็นพ้องต้องตรงกันว่าหลักความเสมอภาคเป็นสิ่งที่ดีควรได้รับการรับรองและคุ้มครองในฐานะสิทธิขั้นพื้นฐานของปัจเจกบุคคล ทั้งยังได้รับการยอมรับอย่างเป็นทางการเป็นสากลในฐานะที่เป็นสิทธิมนุษยชนอันมนุษย์ทุกคนพึงมีตั้งแต่กำเนิด รัฐจึงได้นำหลักการดังกล่าวมาบัญญัติไว้ในรัฐธรรมนูญซึ่งถือเป็นกฎหมายที่มีลำดับศักดิ์สูงสุดในรัฐที่ยึดถือระบบกฎหมายแบบลายลักษณ์อักษร (Civil law) และยังเป็นบ่อเกิดแห่งสิทธิและหน้าที่ของรัฐ รวมถึงปัจเจกชนที่อยู่ภายใต้กฎหมายทั้งปวงด้วยเหตุนี้ จึงส่งผลให้หลักความเสมอภาคมีบรรทัดฐานในทางกฎหมาย ซึ่งมีผลบังคับโดยตรง (Direct effect) ต่อความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับปัจเจกบุคคล อันเป็นความสัมพันธ์ระหว่างผู้ปกครองที่ใช้อำนาจโดยชอบด้วยกฎหมายต่อผู้อยู่ใต้ปกครอง (Vertical relationship) โดยถือเป็นผลผูกพันโดยตรงของหลักความเสมอภาคต่อรัฐในการใช้อำนาจรัฐต่าง ๆ โดยจะต้องมิให้การละเมิดซึ่งสิทธิในความเสมอภาคของปัจเจกบุคคล รวมไปถึงการมีหน้าที่ในการดำเนินการใด ๆ เพื่อให้เกิดการบังคับใช้สิทธิดังกล่าวของบุคคลใดในความเป็นจริงที่เรียกว่า “ผลผูกพันของสิทธิขั้นพื้นฐานในแนวตั้ง” (Vertical effect)

หน้าที่ของรัฐในการดำเนินการใด ๆ เพื่อให้เกิดการบังคับใช้สิทธิในความเสมอภาคของปัจเจกบุคคลได้อย่างแท้จริงนั้นถือเป็นแนวคิดของรัฐสมัยใหม่ โดยไม่ได้จำกัดลักษณะของสิทธิขั้นพื้นฐานให้มีลักษณะเป็นแต่เพียงสิทธิในเชิงป้องกันที่ใช้อำนาจอธิปไตยของรัฐประหารได้โดยละเมิดต่อสิทธิขั้นพื้นฐานเท่านั้น เพราะวัตถุประสงค์แห่งบรรดาสิทธิเหล่านี้ย่อมมีอาจบรรลุผลได้อย่างแท้จริงเลย หากปราศจากซึ่งการดำเนินการใด ๆ ในเชิงบวกของรัฐเพื่อจัดสถานะที่สิทธิไม่ได้ถูกบังคับใช้และได้มีอยู่ก่อนแล้ว หรือสถานะที่ทำให้วัตถุประสงค์แห่งสิทธิไม่อาจเกิดขึ้นได้ในปัจจุบันและอนาคต กล่าวคือ นอกจากจะต้องป้องกันและยับยั้งมิให้เกิดการละเมิดสิทธิแล้ว รัฐยังต้องสนับสนุนและผลักดันให้สิทธิสามารถบังคับใช้ได้โดยมีประสิทธิภาพอีกด้วย ยกตัวอย่างเช่นการกำหนดมาตรการใด ๆ เพื่อสามารถทำให้ผู้พิการสามารถบังคับใช้สิทธิต่าง ๆ ของตนที่มีอยู่ได้อย่างเท่าเทียมและมีประสิทธิภาพอย่างเต็มที่ เมื่อเทียบกับผู้ที่มีสติปัญญาดี อยากรกำหนดหน้าที่ให้รัฐจะต้องจัดหาสวัสดิการหรือสิ่งอำนวยความสะดวกโดยเฉพาะให้แก่ผู้พิการ เช่น การทำทางลาดสำหรับรถเข็นหรือทางเดินเท้าสำหรับผู้พิการที่ต้องใช้รถเข็นในการคมนาคมหรือผู้พิการทางสายตาทาบทางเดินสาธารณะและบริเวณสถานที่ราชการ เป็นต้น ซึ่งมาตรการเช่นนี้เรียกว่า “การกระทำในเชิงบวก” ที่แม้จะมีความแตกต่างในการปฏิบัติต่อบุคคลอันเนื่องด้วยเหตุแห่งความพิการหรือเหตุอื่น ๆ ก็ไม่อาจถือเป็นการเลือกปฏิบัติต่อบุคคลโดยไม่เป็นธรรมอันขัดต่อหลักความเสมอภาคซึ่งไม่ชอบด้วยกฎหมายได้ แต่ย่อมถือเป็นการปฏิบัติที่แตกต่างซึ่งชอบด้วยกฎหมายอันเนื่องด้วยเหตุอันสมควรและจำเป็นเพื่อให้เกิดความเสมอภาคระหว่างกลุ่มบุคคลได้อย่างแท้จริง

ในขณะที่หลักความเสมอภาคกลับไม่เคยปรากฏตัวอย่างชัดเจนในพรมแดนกฎหมายเอกชน ซึ่งเป็นพรมแดนอิสระแห่งความสัมพันธ์ระหว่างเอกชนด้วยกัน โดยมีได้มีฝ่ายใดมีอำนาจเหนือกว่าหรืออยู่ใต้อำนาจกันและกัน เรียกว่า “ความสัมพันธ์ในแนวระนาบ” (Horizontal relationship) แตกต่างจากหลักกฎหมายแพ่งทั่วไปที่ได้รับการบัญญัติไว้เป็นลายลักษณ์อักษรในกฎหมายเอกชน เช่น หลักความสุจริต หลักความสงบเรียบร้อยหรือศีลธรรมอันดี การตีความเจตนา และการตีความสัญญา เป็นต้น ทั้งที่ในความเป็นจริงนั้น หลักความเสมอภาคมีลักษณะในทำนองเดียวกัน คือ เป็นหลักการว่าด้วยการปฏิบัติตนของสมาชิกในสังคมตามแนวทางแห่งศีลธรรมอันดีและก่อให้เกิดความสงบเรียบร้อยในสังคม ทั้งยังถือเป็นเหตุผลเบื้องหลังของกฎหมายเอกชนต่าง ๆ ที่ว่าด้วยความสัมพันธ์ที่เกี่ยวข้องกับบุคคลซึ่งเป็นเอกชน ไม่ว่าจะเป็นความสัมพันธ์ระหว่างเอกชนด้วยกันหรือระหว่างเอกชนกับสิทธิหรือทรัพย์สินก็ตาม โดยแรกเริ่มนั้นพรมแดนอิสระนี้ได้เกิดขึ้นและตั้งอยู่บนพื้นฐานความคิดที่ว่ามนุษย์ทุกคนล้วนเท่าเทียมเทียมกัน คือ การเป็นมนุษย์เหมือนกัน ดังนั้น ปัจเจกชนย่อมมีสิทธิในชีวิต ร่างกาย อนามัย เสรีภาพ ทรัพย์สิน และสิทธิอย่างใดอย่างหนึ่งของตัวเองได้ อีกทั้งยังสามารถก่อ เปลี่ยนแปลง โอน สงวน หรือระงับซึ่งสิทธิอันเกี่ยวข้องกับสิ่งเหล่านี้ได้โดยอิสระภายใต้กฎหมายเอกชนตามหลักการที่เรียกว่า “หลักอิสระในทางแพ่ง” แตกต่างจากหลักความเสมอภาคในพรมแดนกฎหมายมหาชนที่ถือเป็นหนึ่งในหลักกฎหมายทั่วไปเพื่อควบคุมและตรวจสอบการใช้อำนาจของรัฐ อันเป็นรากฐานที่ยึดโยงระบบกฎหมายทั้งระบบไว้ให้ระบบกฎหมายนั้นเป็นไปด้วยความยุติธรรมอย่างมีเหตุมีผล เช่นเดียวกับหลักความจำเป็นและพอสมควรแก่เหตุ หลักการพึ่งพิงความทุกฝ่าย และหลักความไม่มีส่วนได้ส่วนเสีย

อย่างไรก็ตาม เมื่อหลักความเสมอภาคในฐานะสิทธิขั้นพื้นฐานได้รับการบัญญัติไว้ในรัฐธรรมนูญและมีผลผูกพันและผลบังคับต่อการใช้อำนาจของรัฐ อันเป็นกรณีที่สิทธิในความเสมอภาคจะมีผลบังคับหรือเป็นสิทธิเรียกร้องเฉพาะในพรมแดนกฎหมายมหาชนที่มีรัฐเป็นคู่กรณีฝ่ายหนึ่งในความสัมพันธ์ตามกฎหมายเท่านั้น แต่เมื่อการใช้อำนาจของรัฐต้องปัจเจกชนอาจเป็นการตรากฎหมายโดยใช้อำนาจนิติบัญญัติผ่านรัฐสภา การกระทำทางปกครองโดยใช้อำนาจบริหารผ่านหน่วยงานทางปกครอง หรือการพิจารณารรคดีโดยใช้อำนาจตุลาการผ่านศาลก็ได้ จึงส่งผลให้เดิมที่ที่หลักความเสมอภาคมิได้มีผลบังคับโดยตรงต่อความสัมพันธ์ระหว่างเอกชนด้วยกันหรือความสัมพันธ์ตามกฎหมายในแนวระนาบที่เกิดขึ้นในพรมแดนกฎหมายเอกชน ซึ่งถือเป็นดินแดนแห่งเสรีภาพและอิสระของเอกชนโดยไม่อาจถูกแทรกแซงได้โดยรัฐ เว้นแต่จะมีการใช้อำนาจรัฐประการใดตามที่กฎหมายได้กำหนดอำนาจเมื่อมีเหตุผลอันสมควรและความจำเป็นอย่างยิ่ง กลับกลายเป็นว่าเอกชนภายในพรมแดนกฎหมายเอกชนได้รับผลบังคับที่เป็นผลสืบทอดและต่อเนื่องมาจากการใช้อำนาจรัฐดังกล่าว ซึ่งเป็นผลมาจากผลผูกพันโดยตรงต่อรัฐธรรมนูญในการให้การรับรองและคุ้มครองหลักความเสมอภาค⁶ ที่เรียกว่า “ผลผูกพันโดยอ้อมของสิทธิขั้นพื้นฐานในแนวระนาบ” (Indirect Horizontal Effects) อันเป็นทฤษฎีที่ได้รับการนำเสนอโดยนักกฎหมายชาวเยอรมันที่มีชื่อเสียงอย่างไรเบิร์ต อเล็กซ์ซี อีกทั้งแม้ว่าหลักความอิสระในทางแพ่งได้รับรองและคุ้มครองทั้งสิทธิและเสรีภาพตามรัฐธรรมนูญของปัจเจกบุคคลก็ตาม แต่เมื่อใดที่รัฐธรรมนูญหรือกฎหมายอื่นได้กำหนดข้อยกเว้นหรือข้อจำกัดเกี่ยวกับการบังคับใช้สิทธิและเสรีภาพไว้ บุคคลย่อมต้องถูกจำกัดขอบเขตแห่งการใช้สิทธิและเสรีภาพดังกล่าวไว้แต่เพียงเท่านั้นด้วย หรืออย่างน้อยที่สุดหากมิได้มีการยกเว้นหรือจำกัดประการใดไว้ บุคคลก็ยังต้องใช้สิทธิและเสรีภาพไม่ให้เกิดกระทบกระเทือนหรือเป็นอันตรายต่อความมั่นคงของรัฐและความสงบเรียบร้อยหรือศีลธรรมอันดีของประชาชน ทั้งจะต้องไม่ใช้สิทธิหรือเสรีภาพเกินเลยไปเสียจนได้ละเมิดสิทธิหรือเสรีภาพของบุคคลอื่น⁷ เนื่องจากการให้การรับรองและคุ้มครองสิทธิขั้นพื้นฐานของรัฐยังรวมไปถึงการป้องกันมิให้มีการละเมิดสิทธิเหล่านี้โดยบุคคลที่สามซึ่งหมายถึงการละเมิดระหว่างเอกชนด้วยกันด้วย ด้วยเหตุทั้งหมดนี้ จึงทำให้หลักความเสมอภาคได้เข้าไปมีผลบังคับยังพรมแดนกฎหมายเอกชนในที่สุด

ยิ่งไปกว่านั้น การเข้ามามีผลบังคับของหลักความเสมอภาคในพรมแดนกฎหมายอาจเป็นไปได้ทั้งในรูปแบบของการรับรองสิทธิในความเสมอภาคที่มีลักษณะเป็นสิทธิในเชิงป้องกัน คือ การกำหนดหน้าที่และความรับผิดชอบของเอกชน เมื่อมีกระทำการเป็นการเลือกปฏิบัติต่อบุคคลโดยไม่เป็นธรรมอันเนื่องด้วยเหตุที่กฎหมายกำหนด เช่น เชื้อชาติ เพศ อายุ การศึกษา หรือความพิการ เป็นต้น ประการหนึ่งและอีกประการหนึ่งนั้น คือ สิทธิเรียกร้องให้เอกชนจะต้องปฏิบัติตามหน้าที่ตามกฎหมายเพื่อให้เอกชนอีกฝ่ายหนึ่งด้วยกันได้รับผลประโยชน์เพื่อสนับสนุนและส่งเสริมความเสมอภาคเพื่อขจัดความไม่เท่าเทียมตามความเป็นจริง เช่น การกำหนดหน้าที่ให้เจ้าของอาคารต้องจัดหาสิ่งอำนวยความสะดวกให้แก่ผู้พิการ การกำหนดโควตาการรับสมัครงานที่เป็นเพศหญิง หรือการกำหนดให้นายจ้างต้องจัดหาสวัสดิการหรือสิ่งอำนวยความสะดวกโดยเฉพาะให้แก่ลูกจ้างบางประเภท เป็นต้น ซึ่งผลบังคับของหลักความเสมอภาคต่อเอกชนในทั้งสองกรณีจะเกิดขึ้นได้ก็ต่อเมื่อบทบัญญัติในกฎหมายได้กำหนดไว้โดยชัดแจ้ง หรืออาจเป็นผลมาจากการใช้อำนาจของรัฐในทางอื่นที่ก่อให้เกิดผลต่อเนื่องหรือผลผูกพันโดยอ้อมในการให้การรับรองและคุ้มครองสิทธิในความเสมอภาคโดยเฉพาะสำหรับสิทธิในเชิงป้องกันเท่านั้น ด้วยเหตุผลที่ว่า สิทธิในความเสมอภาคที่มีลักษณะเป็นสิทธิในเชิงเรียกร้องให้รัฐดำเนินการใด ๆ ในรัฐธรรมนูญอันมีฐานะเป็นสิทธิพลเมืองเองยังต้องการการรับรองโดยกฎหมายที่กำหนดหน้าที่และให้อำนาจแก่รัฐตามหลัก “ไม่มีกฎหมาย ไม่มีอำนาจ” แตกต่างจากการคุ้มครองสิทธิในความเสมอภาคในฐานะสิทธิมนุษยชนที่มีลักษณะเป็นสิทธิเชิงป้องกันมิให้ผู้ใดกระทำการหรือไม่กระทำการอันเป็นการละเมิดได้ ดังนั้น จึงแสดงให้เห็นได้ว่าสิทธิในความเสมอภาคที่กำหนดหน้าที่ให้เอกชนจะต้องดำเนินการใด ๆ ต้องอาศัยกฎหมายเป็นตัวกำหนดเท่านั้น

⁶ ไพรดุด คดี Lüth (BVerfGE 7, 198 (1958)) ซึ่งศาลรัฐธรรมนูญแห่งสหพันธ์มีความเห็นว่าคำพิพากษาของศาลยุติธรรมได้ละเมิดขั้นพื้นฐานของปัจเจกบุคคล อันเป็นการยอมรับกฎหมายพื้นฐาน (รัฐธรรมนูญของเยอรมัน) ในฐานะที่เป็นระบบแห่งคุณค่า (Wertesystem) ที่เป็นกรอบในการกระทำของกลุ่มคนในสังคม ดังนั้น สิทธิขั้นพื้นฐานซึ่งได้รับการบัญญัติไว้ในรัฐธรรมนูญจึงมีผลใช้บังคับในทุกพรมแดนกฎหมายรวมถึงพรมแดนกฎหมายเอกชนด้วย

⁷ ดังปรากฏหลักการในมาตรา 25 รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2560

3. ผู้ทรงสิทธิในความเสมอภาคตามกฎหมาย

เมื่อพิจารณาจากสิทธิขั้นพื้นฐานตามรัฐธรรมนูญซึ่งเป็นเหตุผลเบื้องหลังของการตรากฎหมายผ่านการใช้อำนาจนิติบัญญัติของรัฐ สามารถแบ่งได้เป็น 2 ประเภท ได้แก่ สิทธิขั้นพื้นฐานที่มีผลบังคับในพรมแดนกฎหมายมหาชนและในพรมแดนกฎหมายเอกชน โดยในแต่พรมแดนกฎหมายจะมีเงื่อนไขแห่งผู้ทรงสิทธิประการใดนั้น นอกจากจะเป็นไปตามที่กฎหมายกำหนดแล้ว ยังต้องพิจารณาถึงสภาพและเนื้อหาแห่งสิทธินั้น ๆ ด้วย ด้วยเหตุนี้จึงสามารถพิจารณาขอบเขตของผู้ทรงสิทธิในความเสมอภาคตามแต่ละพรมแดนกฎหมายได้ ดังต่อไปนี้

3.1 ผู้ทรงสิทธิในความเสมอภาคในพรมแดนกฎหมายมหาชน

สิทธิในความเสมอภาคในฐานะสิทธิขั้นพื้นฐานที่มีผลบังคับภายในพรมแดนกฎหมายมหาชน เป็นผลอันเนื่องมาจากการได้รับการรับรองและคุ้มครองไว้ในบทบัญญัติแห่งรัฐธรรมนูญตั้งแต่ต้น และกฎหมายมหาชนในลำดับรองลงมาจะเป็นบทบัญญัติที่ว่าด้วยหลักการและมาตรการต่าง ๆ ที่ยังให้เกิดผลบังคับตามวัตถุประสงค์แห่งสิทธิได้ โดยไม่จำกัดว่าเป็นการรับรองและคุ้มครองผ่านการใช้อำนาจนิติบัญญัติหรืออำนาจบริหารของรัฐ จึงกล่าวได้ว่าผู้มีหน้าที่ตามสิทธิในความเสมอภาคในพรมแดนกฎหมายมหาชนคือรัฐหรือหน่วยงานของรัฐ รวมไปถึงผู้ที่ได้รับมอบอำนาจโดยตรงจากรัฐหรือหน่วยงานของรัฐดังกล่าวให้ดำเนินการใด ๆ แทนซึ่งอาจจะจะเป็นเอกชนก็ได้ ทั้งนี้ เมื่อได้ข้อสรุปแล้วว่าสิทธิในความเสมอภาคมีลักษณะแห่งสิทธิถึงสองลักษณะโดยพิจารณาจากสภาพและเนื้อหาแห่งสิทธิ ดังนั้นจะเห็นได้ว่าสิทธิในความเสมอภาคที่มีลักษณะเป็นสิทธิเชิงป้องกันที่ใช้อำนาจยับยั้งการใช้อำนาจรัฐในประการที่จะต้องปฏิบัติต่อปัจเจกบุคคลโดยเท่าเทียมกันตามหลักความเสมอภาค และมีฐานะเป็นสิทธิมนุษยชนที่ได้รับการรับรองในเวทีกฎหมายระหว่างประเทศนั้นเป็นสิทธิที่มีเงื่อนไขแห่งการเป็นผู้ทรงสิทธิเพียงประการเดียวคือความเป็นมนุษย์ ผู้ทรงสิทธิในความเสมอภาคลักษณะนี้จึงเป็นบุคคลใดก็ได้ โดยไม่จำกัดว่าจะต้องเป็นบุคคลธรรมดาหรือนิติบุคคลตามกฎหมายเมื่อสภาพแห่งสิทธิมิได้ถูกจำกัดไว้เฉพาะแต่บุคคลธรรมดา⁸

ส่วนสิทธิในความเสมอภาคอีกลักษณะหนึ่งมีลักษณะเป็นสิทธิเชิงเรียกร้องให้รัฐจะต้องดำเนินการอย่างใดอย่างหนึ่งเพื่อรับรองให้สิทธิขั้นพื้นฐานสามารถบังคับใช้ได้อย่างแท้จริง อันมีฐานะเป็นสิทธิพลเมืองที่ได้รับการบัญญัติไว้ในรัฐธรรมนูญส่วนที่เกี่ยวข้องกับสิทธิและเสรีภาพของพลเมืองแห่งรัฐ เช่น สิทธิในการได้รับสวัสดิการ สิ่งอำนวยความสะดวก และความช่วยเหลืออันเหมาะสมของผู้พิการ สิทธิในการได้รับการศึกษาขั้นพื้นฐานของเด็กและเยาวชน และสิทธิในเบี้ยยังชีพของผู้สูงอายุ เป็นต้น โดยสิทธิพลเมืองเหล่านี้มีเงื่อนไขสำคัญแห่งการเป็นผู้ทรงสิทธิคือความเป็นพลเมืองตามกฎหมายของรัฐนั้น ๆ ซึ่งมีวัตถุประสงค์แห่งสิทธิในการขจัดอุปสรรค และส่งเสริมให้บุคคลหนึ่งสามารถบังคับใช้สิทธิหรือเสรีภาพใด ๆ ของตนได้เช่นเดียวกับบุคคลอื่น บนพื้นฐานแห่งความคิดที่ว่ามนุษย์ไม่อาจมีองค์ประกอบพื้นฐานเท่าเทียมกันตั้งแต่แรกหรือโดยเสมอไป และเมื่อความจริงแล้วกลุ่มบุคคลที่มีองค์ประกอบอันถือเป็นข้อด้อยหรือเสียเปรียบในความเห็นส่วนใหญ่ของสังคมได้ตกอยู่ในสภาพที่เสียเปรียบและอ่อนแอกว่ากลุ่มบุคคลอื่นตั้งแต่ต้น ซึ่งถือเป็นไม่เท่าเทียมที่เป็นอยู่และยังคงอยู่ แม้ว่าจะมีการป้องกันมิให้มีการละเมิดซึ่งสิทธิในความเสมอภาคของบุคคลเหล่านั้นในปัจจุบันและอนาคต

ด้วยเหตุนี้ สิทธิในความเสมอภาคเชิงเรียกร้องจึงเป็นสิ่งที่ขัดช่องว่างและหลุมดำแห่งความเหลื่อมล้ำที่มีอยู่ดังกล่าวหมดสิ้นไป ทั้งนี้ เหตุผลสำคัญของการกำหนดให้ความเป็นพลเมืองเป็นเงื่อนไขสำคัญของการเข้าทรงสิทธิในความเสมอภาคในฐานะที่เป็นสิทธิพลเมือง คือ การที่รัฐไม่สามารถรับรองให้แก่ทุกคนหรือใครก็ตามที่อยู่ภายใต้อำนาจอธิปไตยแห่งรัฐได้ เนื่องจากงบประมาณและความซ้ำซ้อนของการดำเนินการใด ๆ อันเป็นการรับรองสิทธิเช่นว่า กล่าวคือในแต่ละรัฐย่อมมีความสามารถในการอำนวยความสะดวกให้เกิดประสิทธิภาพได้เพียงแต่เฉพาะพลเมืองของรัฐเท่านั้น เพราะงบประมาณที่นำมาเป็นค่าใช้จ่ายในการดำเนินการกิจรัฐล้วนแล้วแต่มาจากภาษีของพลเมืองทั้งหลายแห่งรัฐ และเมื่อแต่ละรัฐต่างมีหน้าที่และได้ให้การดูแลพลเมืองของรัฐตนอยู่แล้ว เพื่อไม่ให้เกิดความซ้ำซ้อนขึ้น จึงไม่มีความจำเป็นหรือเหตุอันสมควรอื่นใดที่รัฐหนึ่งจะต้องให้การรับรองสิทธิเช่นเดียวกันนี้แก่พลเมืองรัฐอื่นอีกด้วย ดังปรากฏตัวอย่างในประเทศเยอรมนีที่ได้กำหนดให้การเป็นผู้อยู่อาศัยหรือทำงานภายในประเทศโดยชอบด้วยกฎหมายเท่านั้นอาจเป็นผู้ทรงสิทธิที่จะได้รับการคุ้มครองพิเศษสำหรับผู้พิการอย่างร้ายแรงได้ ดังปรากฏในมาตรา 2 (2) ประมวลกฎหมายสังคม เล่มที่ 4 (SGB IX) นอกจากนั้น ยัง

⁸ ในประเทศเยอรมนี ศาลรัฐธรรมนูญแห่งสหพันธ์ได้พิจารณาหลักความเสมอภาคในทางเนื้อหาและให้การยอมรับให้ทั้งนิติบุคคลตามกฎหมายเอกชนรวมถึงกลุ่มบุคคลหรือคณะบุคคลที่มีโชตินิติบุคคลสามารถเป็นผู้ทรงสิทธิในความเสมอภาค และโปรดดู วรเจตน์ ภาคีรัตน์, “ผลผูกพันของสิทธิทางรัฐธรรมนูญ,” *วารสารนิติศาสตร์*, ปีที่ 42, ฉบับที่ 4 (2556): 995. และบรรเจิด ลิขจนะเนติ, *หลักพื้นฐานเกี่ยวกับสิทธิเสรีภาพและศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์*, พิมพ์ครั้งที่ 5, (กรุงเทพฯ: วิญญูชน, 2558), 132.

ขยายขอบเขตบุคคลที่ได้รับการคุ้มครองจากเฉพาะพลเมืองเยอรมันให้รวมไปถึงพลเมืองแห่งรัฐอื่น ๆ ที่เป็นรัฐสมาชิกแห่งสหภาพยุโรปอีกด้วย ส่วนประเทศฝรั่งเศสเองก็ได้กำหนดข้อยกเว้นที่ไม้อาจให้การรับรองและคุ้มครองสิทธิในความเสมอภาคของบุคคลทุกคน หากผู้ตรวจกฎหมายสามารถให้เหตุผลเกี่ยวกับการปฏิบัติที่แตกต่างเมื่อมีเหตุอันสมควรและจำเป็นอย่างไรอย่างประโยชน์สาธารณะ เช่น เงื่อนไขความชอบด้วยกฎหมายของผู้อาศัยต่างด้าวในการเข้าถึงสิทธิในการทำงาน (Right to work) หรือสวัสดิการสังคมบางประการ⁹

3.2 ผู้ทรงสิทธิในความเสมอภาคในพรมแดนกฎหมายเอกชน

เมื่อสิทธิในความเสมอภาคในพรมแดนกฎหมายเอกชนเป็นผลต่อเนื่องจากการให้การรับรองและคุ้มครองสิทธิในความเสมอภาคในพรมแดนกฎหมายมหาชน ผ่านการใช้อำนาจรัฐในรูปแบบต่าง ๆ โดยเฉพาะการตรวจกฎหมายโดยองค์กรฝ่ายนิติบัญญัติ ดังนั้นสิทธิในความเสมอภาคในพรมแดนกฎหมายเอกชนจึงปรากฏตัวทั้งสองลักษณะ นั่นคือสิทธิในความเสมอภาคเชิงป้องกัน ซึ่งมีเนื้อหาแห่งสิทธิคือการรับประกันจากรัฐว่าบุคคลหนึ่งไม่อาจเลือกปฏิบัติต่อผู้อื่นโดยไม่เป็นธรรมด้วยเหตุแห่งองค์ประกอบพื้นฐานของบุคคลนั้นตามที่กฎหมายกำหนดได้ เช่น เชื้อชาติ ศาสนา เพศ หรือความพิการ เป็นต้น ดังปรากฏตัวอย่างในรัฐบัญญัติว่าด้วยการห้ามเลือกปฏิบัติที่ไม่เป็นธรรม (AGG) ของประเทศเยอรมนี กฎหมายว่าด้วยการจัดการเลือกปฏิบัติอันเนื่องมาจากเหตุต่าง ๆ เลขที่ 2001-1066 ของประเทศฝรั่งเศส และ พ.ร.บ.ความเท่าเทียมระหว่างเพศ พ.ศ. 2558 ของประเทศไทย โดยในทั้งกฎหมายเยอรมันและฝรั่งเศสต่างมิได้กำหนดเงื่อนไขแห่งความเป็นทรงสิทธิเกี่ยวกับการอยู่อาศัยหรือความเป็นพลเมืองไว้สำหรับการคุ้มครองสิทธิในความเสมอภาคลักษณะนี้¹⁰ เช่นเดียวกับประเทศไทย

ส่วนสิทธิในความเสมอภาคที่มีลักษณะเป็นสิทธิเรียกร้องอันก่อหน้าที่ให้แก่เอกชนจะต้องปฏิบัติตาม เพื่อประโยชน์แก่กลุ่มบุคคลซึ่งมีข้อข้อเปรียบตามความเป็นจริงและมีสถานะเป็นเอกชนด้วยกัน ทั้งในบทบัญญัติกฎหมายของประเทศเยอรมนี ฝรั่งเศส และไทยกลับมิได้กล่าวถึงเงื่อนไขแห่งความเป็นพลเมืองไว้ในกฎหมายเช่นนี้เลย โดยคงมีเพียงเงื่อนไขแห่งการเป็นบุคคลตามความสัมพันธ์ที่อาจเกิดหรือได้เกิดขึ้นโดยนิติเหตุหรือนิติกรรมตามกฎหมายเอกชน และอยู่ภายใต้กฎหมายที่ว่าด้วยการกำหนดหน้าที่เช่นว่านั้น อย่างการเป็นลูกค้าหรือผู้เช่าใช้บริการของห้างหรือการเป็นลูกจ้างของนายจ้างตามสัญญาจ้างแรงงานภายใต้กฎหมายว่าด้วยการคุ้มครองแรงงานที่ได้กำหนดหน้าที่ให้นายจ้างจะต้องจัดหาสิ่งอำนวยความสะดวกให้แก่ลูกจ้างตามที่กฎหมายกำหนด ดังแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนใน พ.ร.บ.ส่งเสริมและพัฒนาคุณภาพชีวิตคนพิการ พ.ศ. 2550 ซึ่งมีวัตถุประสงค์ในการรับรองและคุ้มครองสิทธิในความเสมอภาคของผู้พิการทั้งสิทธิในเชิงป้องกันและสิทธิในเชิงเรียกร้องโดยไม่มีข้อจำกัดใด ๆ เว้นแต่การเป็นผู้พิการที่อยู่ภายใต้บังคับของกฎหมายฉบับนี้

4. บทวิเคราะห์

เมื่อเป็นที่ยอมรับในปัจจุบันแล้วว่าทั้งบุคคลธรรมดาและนิติบุคคลในพรมแดนกฎหมายเอกชนต่างก็เป็นผู้ทรงสิทธิขั้นพื้นฐานได้ トラบเท่าที่เนื้อหาแห่งสิทธิสามารถบังคับใช้ต่อบุคคลนั้น อย่างไรก็ตามยังคงมีประเด็นสำคัญที่ต้องได้รับการพิจารณาเกี่ยวกับปัญหาว่าด้วยขอบเขตของความเป็นผู้ทรงสิทธิในพรมแดนกฎหมายเอกชน โดยในการวิเคราะห์นี้จะใช้ตัวอย่างสิทธิในความเสมอภาคของผู้พิการที่มีลักษณะเป็นสิทธิเรียกร้อง เมื่อมีการงดเว้นหน้าที่อันเป็นการกระทำเชิงบวกทั้งของรัฐและเอกชนที่จะต้องจัดหาสิ่งอำนวยความสะดวกให้ตามที่กฎหมายกำหนด ดังต่อไปนี้

ประเด็นแรก คือ ปัญหาเกี่ยวกับเงื่อนไขความเป็นพลเมืองรัฐของผู้ทรงสิทธิในความเสมอภาคในพรมแดนกฎหมายเอกชน แม้เป็นที่แน่ชัดแล้วว่าในกรณีสิทธิในความเสมอภาคที่มีลักษณะเชิงป้องกันเป็นสิทธิมนุษยชนซึ่งทุกคนโดยไม่มีข้อจำกัดใด ๆ สามารถเป็นผู้ทรงสิทธิได้ หากปรากฏข้อเท็จจริงว่าสิทธิดังกล่าวได้ถูกละเมิดโดยรัฐหรือบุคคลอื่น อย่างไรก็ตาม ในกรณีสิทธิในเชิงเรียกร้องให้บุคคลอื่นซึ่งเป็นเอกชนด้วยกันจะต้องดำเนินการใด ๆ เพื่อประโยชน์ของตนตามที่หน้าที่ที่กฎหมายกำหนดไว้ เช่น หน้าที่ของเจ้าของห้างฯ ในการจัดหาสิ่งอำนวยความสะดวกให้แก่ผู้ใช้บริการที่เป็นผู้พิการ หรือหน้าที่ของนายจ้างในการจัดหาสิ่งอำนวยความสะดวกโดยเฉพาะ

⁹ คำพิพากษาคณะตุลาการรัฐธรรมนูญที่ 89-296 DC เมื่อวันที่ 22 มกราคม 1990

¹⁰ โดยกฎหมายสามารถบังคับใช้ได้กับทุกคนที่อยู่ภายใต้อำนาจอธิปไตยของรัฐ ไม่เว้นแม้กระทั่งผู้ที่ได้กลายเข้าเมืองมาโดยผิดกฎหมาย ซึ่งเป็นหลักการที่เป็นไปตาม Directives แห่งสหภาพยุโรปเกี่ยวกับการคุ้มครองหลักการไม่เลือกปฏิบัติ โปรดดู Matthias Mahlmann, *Country report Non-discrimination*, (Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2020), 43. และ Sophie Latraverse, *Country report Non-discrimination*, (Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2020), 43.

ให้แก่ลูกจ้างที่มีความพิการ เป็นต้น เมื่อความสัมพันธ์ที่อาจเกิดขึ้นภายในพรมแดนกฎหมายเอกชนจะไม่ได้ตั้งอยู่บนพื้นฐานแห่งความมั่นคงของรัฐและประโยชน์สาธารณะ ดังแสดงให้เห็นได้จากกรณีสัญญาจ้างของบุคคลที่มีสิทธิเข้าถึงบริการสาธารณะหรือการสมัครงานเป็นข้าราชการ ซึ่งเท่ากับว่าสิทธิเช่นนี้ไม่จำเป็นต้องยึดติดกับความเป็นพลเมืองหรือสัญชาติของผู้ทรงสิทธิ แต่ควรพิจารณาเฉพาะแต่เพียงเงื่อนไขความเป็นบุคคลตามกฎหมายและอยู่ภายใต้ความสัมพันธ์ในพรมแดนกฎหมายเอกชน กล่าวคือกรณีสัญญาจ้างที่เข้าใช้บริการของห้างฯ หรือเป็นลูกจ้างของนายจ้างตามสัญญาจ้างแรงงานย่อมทำให้บุคคลดังกล่าวอาจเป็นผู้ทรงสิทธิในการเรียกร้องให้เจ้าของห้างฯ หรือนายจ้างดำเนินการใด ๆ เพื่อจัดสิ่งอำนวยความสะดวกให้แก่ตนตามที่กฎหมายกำหนดได้แล้ว แนวคิดนี้จึงสามารถใช้เป็นคำอธิบายเบื้องหลังสิทธิของผู้พิการที่อาจดำเนินการร้องขอโดยตรงให้แก่เอกชนที่เกี่ยวข้องจัดให้มีสนับสนุน อำนวยความสะดวก หรือปฏิบัติอย่างหนึ่งอย่างใด เพื่อให้ผู้พิการสามารถใช้สิทธิได้ตามที่กฎหมายกำหนดตามมาตรา 20/1 (2) แห่ง พ.ร.บ.ส่งเสริมและพัฒนาคุณภาพชีวิตคนพิการฯ โดยไม่มีข้อจำกัดของผู้ทรงสิทธิในเรื่องความเป็นพลเมืองหรือการมีสัญชาติรัฐ

อย่างไรก็ตาม เมื่อสิทธิดังกล่าวเป็นสิทธิที่สืบทอดมาจากสิทธิในความเสมอภาคในฐานะที่เป็นสิทธิพลเมืองตามกฎหมาย ผลผูกพันโดยอ้อมของสิทธิขั้นพื้นฐานในแนวระนาบ อันก่อให้เกิดหน้าที่โดยตรงเฉพาะต่อพลเมืองของตนและเฉพาะแต่พลเมืองเท่านั้นที่มีสิทธิโดยตรงในการเรียกร้องให้รัฐดำเนินการใด ๆ เพื่อรับรองสิทธิของตน ประกอบกับการที่อำนาจในการเรียกร้องให้รัฐจะต้องดำเนินการตามหน้าที่ที่ได้กำหนดไว้ในรัฐธรรมนูญ อย่างเช่นการจัดหาสวัสดิการ สิ่งอำนวยความสะดวก หรือความช่วยเหลือที่เหมาะสมอื่นใดในการคมนาคมให้แก่ผู้พิการ¹¹ ซึ่งผู้ทรงสิทธิในการเรียกร้องให้รัฐดำเนินการตามหน้าที่นั้น ตามมาตรา 51 ในรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย ปัจจุบันได้รับรองสิทธิดังกล่าวไว้ให้เป็นสิทธิของประชาชนและชุมชนเท่านั้น กล่าวคือเฉพาะพลเมืองไทยที่อาจใช้สิทธิเรียกร้องดังกล่าวได้ จึงก่อให้เกิดปัญหาในประการที่ว่าขอบเขตหน้าที่ของเอกชนในพรมแดนกฎหมายเอกชนขยายกว้างกว่าหน้าที่ดั้งเดิมของรัฐผู้มีหน้าที่โดยตรงตามรัฐธรรมนูญเอง อีกทั้ง การตรากฎหมายกำหนดหน้าที่ให้เอกชนเช่นนี้เป็นเพียงการอาศัยและยืมมือของเอกชนเป็นแรงช่วยแบ่งเบาภาระหน้าที่ในการสนับสนุนและคุ้มครองหลักความเสมอภาคให้แก่ปัจเจกบุคคลผู้ทรงสิทธิในความเสมอภาคตามรัฐธรรมนูญเท่านั้น ในประเทศเยอรมนีและฝรั่งเศสจึงได้กำหนดไว้ในกฎหมายที่มีลักษณะเช่นเดียวกันนี้เกี่ยวกับเงื่อนไขแห่งการเป็นพลเมืองหรือมีสัญชาติของรัฐนั้น ๆ ไว้ด้วย หรืออย่างมากที่สุดคือการเป็นพลเมืองหรือมีสัญชาติของรัฐที่เป็นสมาชิกแห่งสหภาพยุโรปที่มีข้อตกลงร่วมกันในการให้การรับรองและคุ้มครองหลักความเสมอภาคของประชาชนแห่งสหภาพยุโรปด้วยกัน

ด้วยเหตุข้างต้น ย่อมก่อให้เกิดปัญหาเกี่ยวกับเหตุผลรับรองอำนาจการตรากฎหมายที่ขยายขอบเขตหน้าที่ของเอกชนในพรมแดนกฎหมายเอกชน คือ เมื่อสิทธิตั้งต้นมีขอบเขตเกี่ยวกับผู้ทรงสิทธิอยู่เช่นใด สิทธิที่ได้รับการถ่ายทอดหรือสืบทอดมาก็ควรมีเช่นนั้น และเมื่อพิจารณาประกอบกับหลักอำนาจของตัวแทนที่ได้รับมอบอำนาจตามกฎหมายใด ๆ ว่ามีอาจใช้อำนาจเกินไปกว่าอำนาจที่ตัวการมีอยู่ได้และหลักไม่มีกฎหมายไม่อำนาจ จึงเห็นได้ว่าในส่วนการคุ้มครองสิทธิในความเสมอภาคที่มีลักษณะเป็นสิทธิเรียกร้องของเอกชนในพรมแดนกฎหมายเอกชนที่มีได้เป็นพลเมืองตามกฎหมายของรัฐปราศจากซึ่งการรับรองโดยรัฐธรรมนูญ อย่างไรก็ตามปัญหาเช่นนี้ย่อมหมดสิ้นไป เมื่อได้มีการยอมรับการกระทำของรัฐใด ๆ ในฐานะเจตนาสมัครร่วมกัน (General will) ตั้งแต่ในคราวแรกที่มีรัฐได้ถือกำเนิดขึ้น ไม่ว่าจะการใดที่รัฐได้กระทำไปโดยชอบด้วยกฎหมาย ปวงชนแห่งรัฐย่อมต้องยอมรับทุกผลแห่งการกระทำนั้นร่วมกันด้วย ดังนั้น การที่รัฐได้เข้าผูกพันตนต่อพันธสัญญาต่อรัฐอื่น ๆ เพื่อประโยชน์แห่งมนุษยชาติและประโยชน์โดยเฉพาะบางประการของบรรดารัฐภาคี ดังนั้น การที่รัฐไทยได้เข้าร่วมลงนามให้สัตยาบันในสนธิสัญญาหรือกฎหมายระหว่างประเทศใด จึงก่อให้เกิดผลผูกพันบางประการที่ปวงชนในรัฐต้องร่วมกันรับผิดชอบด้วย อย่างเช่นการลงนามในอนุสัญญาขององค์การแรงงานระหว่างประเทศ (ILO) และอนุสัญญาว่าด้วยสิทธิคนพิการ (CRPD) ซึ่งมีวัตถุประสงค์ในการรับรอง คุ้มครอง และสนับสนุนความเท่าเทียมของผู้พิการในมิติการจ้างแรงงานและมิติต่าง ๆ ที่นำไปในการใช้ชีวิตประจำวัน ที่ก่อให้เกิดผลผูกพันแก่รัฐในประการที่ต้องใช้อำนาจรัฐใด ๆ ดำเนินการให้สอดคล้อง

¹¹ แม้ในรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทยปัจจุบันกลับมิได้กำหนดให้กรณีดังกล่าวเป็นหน้าที่ของรัฐอีกต่อไป และเป็นแต่เพียงแนวนโยบายแห่งรัฐ ดังปรากฏในมาตรา 71 ซึ่งไม่ก่อให้เกิดหน้าที่หรือสิทธิในทางกฎหมายที่เรียกร้องต่อรัฐได้ อันแตกต่างจากรัฐธรรมนูญฉบับก่อน ๆ อย่างเช่นรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2540 มาตรา 55 และมาตรา 80 และรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2550 มาตรา 49 มาตรา 54 และมาตรา 80 เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ยังคงสามารถนำมาเป็นตัวอย่างเพื่ออธิบายให้เห็นเกิดมโนภาพได้อย่างชัดเจนมากที่สุด เนื่องจากเป็นหน้าที่ของรัฐซึ่งตั้งเดิมตามรัฐธรรมนูญฉบับก่อนที่ส่งผลโดยตรงต่อการตรากฎหมายกำหนดหน้าที่ให้แก่เอกชนเพื่อประโยชน์ของเอกชนด้วยกันในพรมแดนกฎหมายเอกชน

กับอนุสัญญาดังกล่าว และหนึ่งในการดำเนินการนี้ก็คือการตรากฎหมายเพื่อบังคับใช้ในพรมแดนกฎหมายเอกชน โดยการให้เอกชนเองเข้ามามีส่วนรับผิดชอบต่อการรับรองและคุ้มครองสิทธิในความเสมอภาคของผู้เข้าร่วมกันด้วยตามกฎหมายผลผูกพันโดยอ้อมต่อหลักความเสมอภาคในความสัมพันธ์แนวระนาบหรือระหว่างเอกชนด้วยกันนั่นเอง

ส่วนในอีกประเด็นนั้น ได้แก่ ประเด็นเกี่ยวกับขอบเขตแห่งการเป็นผู้ทรงสิทธิในความเสมอภาคในพรมแดนกฎหมายเอกชนที่ไม่ได้ขึ้นอยู่กับความเป็นบุคคลในความสัมพันธ์ตามกฎหมายเอกชนและอยู่ภายใต้กฎหมายที่กำหนดหน้าที่ให้แก่เอกชนให้ต้องกระทำการในเชิงบวกแก่เอกชนผู้อื่นเสมอไป โดยอาจพิจารณาได้จากตัวอย่างของการเป็นผู้ถือกรรมที่ต้องการเรียกร้องให้เจ้าของห้างฯ สร้างห้องน้ำโดยเฉพาะของผู้ถือกรรมกับการเรียกร้องให้นายจ้างจัดหาสิ่งอำนวยความสะดวกเช่นเดียวกันนี้ให้แก่ลูกจ้างที่มีความพิการ ซึ่งมีความแตกต่างอยู่ที่ในกรณีแรกระหว่างผู้ถือกรรมกับเจ้าของห้างฯ นั้นอาจยังไม่มีนิติสัมพันธ์ใด ๆ ระหว่างกันได้ อยางการที่ผู้ถือกรรมเพียงเดินเข้าไปชมร้านค้าต่าง ๆ ภายในห้างฯ เท่านั้น ในขณะที่กรณีที่สองระหว่างผู้ถือกรรมที่เป็นลูกจ้างของนายจ้างมีนิติสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นแล้วตามสัญญาจ้างแรงงาน ซึ่งก่อนหน้าที่โดยตรงตามกฎหมายว่าด้วยการคุ้มครองแรงงานให้แก่นายจ้างในการต้องปฏิบัติตามหน้าที่ที่กฎหมายกำหนด และลูกจ้างก็มีสิทธิโดยตรงในการเรียกร้องให้ห้างฯ ปฏิบัติหน้าที่ดังกล่าวโดยอาศัยนิติสัมพันธ์ภายใต้กฎหมายหน้าที่ของนายจ้างได้ อันเป็นไปตามวัตถุประสงค์แห่งการตรากฎหมายดังกล่าวเพื่อประโยชน์ของลูกจ้างโดยเฉพาะ

ดังนั้น เมื่อกลับมาพิจารณาที่วัตถุประสงค์ของกฎหมายที่กำหนดหน้าที่ของเจ้าของอาคารหรือห้างฯ ที่จะต้องจัดสรรสิ่งอำนวยความสะดวกให้แก่ผู้พิการจะเห็นได้ว่า กฎหมายแม้มุ่งประสงค์คุ้มครองผู้พิการเป็นหลัก แต่กลับมิได้มีวัตถุประสงค์ในการก่อสร้างสิทธิเรียกร้องให้แก่ผู้พิการที่อาจหรือได้มีนิติสัมพันธ์กับเจ้าของอาคารหรือห้างฯ โดยตรง เพียงแต่การกำหนดหน้าที่เช่นนั้น รัฐจำเป็นต้องเข้าไปแทรกแซงอำนาจแห่งกรรมสิทธิ์ของเจ้าของทรัพย์สินที่เป็นเอกชนซึ่งถือเป็นสิทธิโดยส่วนตัว เพื่อประโยชน์สาธารณะอันเกี่ยวเนื่องกับผู้พิการภายในรัฐเท่านั้น ซึ่งเป็นเหตุผลเดียวกันกับที่กฎหมายได้ตรากฎหมายว่าด้วยการควบคุมการสร้างอาคาร การควบคุมคุณภาพอาหารและยา หรือการควบคุมโรงงานอุตสาหกรรม เป็นต้น ดังนั้น แม้ว่าการงดเว้นหน้าที่ที่กฎหมายกำหนดของเอกชนจะก่อให้เกิดความเสียหายต่อผู้ที่อาจได้รับประโยชน์อย่างในกรณีนี้คือผู้พิการที่เข้าไปใช้บริการอาคารและห้างฯ บุคคลเหล่านี้ก็มิอาจกลายเป็นผู้ทรงสิทธิเรียกร้องได้โดยตรงต่อเอกชนผู้มีหน้าที่ หากแต่เป็นรัฐที่จะต้องเข้ามาควบคุมโดยใช้อำนาจทางปกครองใด ๆ ตามที่กฎหมายกำหนด เช่น การออกคำสั่งทางปกครองหรือการเปรียบเทียบปรับ เป็นต้น และเมื่อรัฐไม่กระทำการดังกล่าวก็จะวนกลับมาสู่จุดเริ่มต้นแห่งสิทธิในความเสมอภาคที่มีผลบังคับในพรมแดนกฎหมายมหาชน คือการที่พลเมืองอ้างสิทธิดังกล่าวในฐานะสิทธิพลเมืองต่อรัฐให้ดำเนินการใด ๆ เพื่อรับรองการบังคับสิทธิในความเสมอภาคของตนต่อไป ตามที่รัฐธรรมนูญได้ให้การรับรองและคุ้มครองไว้

5.บทสรุป

ตามความเป็นจริงหลักความเสมอภาคได้เข้ามามีผลบังคับในพรมแดนกฎหมายเอกชนเมื่อนานมาแล้ว ตั้งแต่ได้มีการยอมรับให้รัฐเข้ามาแทรกแซงความสัมพันธ์ของเอกชนซึ่งตั้งอยู่บนพื้นฐานแห่งเสรีภาพและอิสระ เพียงแต่ยังมิได้มีการอธิบายเหตุผลหรือรูปแบบของการเข้ามามีผลของหลักการดังกล่าวไว้อย่างชัดเจน ซึ่งอาจก่อให้เกิดความสับสนและไม่เข้าใจถึงเหตุผลรองรับเมื่อมีการสืบสาวจากกฎหมายที่กำหนดหน้าที่บางประการให้เอกชนจะต้องปฏิบัติตามโดยผูกพันต่อหลักความเสมอภาคเพื่อรับรองสิทธิในความเสมอภาคของเอกชนผู้อื่น อันเป็นแนวคิดที่ปรากฏเฉพาะแต่เพียงในพรมแดนกฎหมายมหาชนในฐานะที่เป็นผลผูกพันและหน้าที่ของรัฐตามรัฐธรรมนูญ รวมไปถึงกฎหมายระหว่างประเทศที่ได้ให้สัตยาบันผูกพันตนไว้ กลับขึ้นไปยังกฎหมายที่เป็นบ่อเกิดแห่งอำนาจรัฐในการตรากฎหมายเช่นว่านี้ ด้วยเหตุนี้ การแสดงให้เห็นว่าผลผูกพันต่อหลักความเสมอภาคของเอกชนต่อเอกชนด้วยกันเป็นเพียงผลผูกพันโดยอ้อมจากการใช้อำนาจของรัฐ จึงย่อมก่อให้เกิดประโยชน์แก่การพิจารณาต่อไปว่าขอบเขตของบุคคลที่อาจเป็นผู้ทรงสิทธิในความเสมอภาคในพรมแดนกฎหมายเอกชนความจริงแล้วนั้น เงื่อนไขแห่งความเป็นพลเมืองย่อมไม่มีควมสำคัญอีกต่อไป เมื่อสิทธิในความเสมอภาคซึ่งเป็นสิทธิที่สืบทอดมาจากสิทธิในความเสมอภาคตั้งต้นในฐานะที่เป็นสิทธิพลเมืองเข้ามามีผลบังคับในพรมแดนกฎหมายเอกชนที่เต็มไปด้วยความสัมพันธ์ที่ไม่ขึ้นอยู่กับความมั่นคงของรัฐหรือประโยชน์แห่งสาธารณะ หากแต่ต้องเป็นไปตามรูปแบบความสัมพันธ์ระหว่างเอกชนด้วยกันและเจตนารมณ์และโครงสร้างแห่งกฎหมายที่ตราขึ้นเพื่อกำหนดหน้าที่ให้แก่เอกชนฝ่ายหนึ่งในการดำเนินการใด ๆ เพื่อประโยชน์ของเอกชนอีกฝ่ายหนึ่ง

บรรณานุกรม

ต่อพงษ์ กิตติยานุพงศ์. *ทฤษฎีสถิตขั้นพื้นฐาน*. กรุงเทพฯ : โครงการตำราและเอกสารประกอบการสอน คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2561.

บรรเจิด สิงคะเนติ. *หลักพื้นฐานเกี่ยวกับสิทธิเสรีภาพและศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์*. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ : วิญญูชน, 2558.

วรเจตน์ ภาคีรัตน์. “ผลผูกพันของสิทธิทางรัฐธรรมนูญ.” *วารสารนิติศาสตร์*, 42 ฉ.4 (2556): 982.

Robert Alexy. *A Theory of Constitutional Rights*. trans. Julian Rivers. 2nd ed. Oxford, England : Oxford University Press, 2010.